

International Journal of Advanced Research in Education and Technology (IJARETY)

Volume 11, Issue 5, September-October 2024

Impact Factor: 7.394

संस्काराणां व्यक्तित्वविकासे योगदानम्-एकं विश्लेषणात्मकम् अध्ययनम्

Khushmeet Sanwariya, Dr Renu Singh

Research Scholar, Department of Sanskrit, SunRise University, Alwar, Rajasthan, India

Associate Professor, Department of Sanskrit, SunRise University, Alwar, Rajasthan, India

सारांशः अस्मिन् शोधपत्रे संस्काराणां मानवस्य व्यक्तित्वविकासे योगदानं विश्लेषणात्मकदृष्ट्या विवेचितम् अस्ति। भारतीयसंस्कृतौ संस्काराः जीवनस्य आधारभूताः तत्त्वानि सन्ति, ये मानवस्य शारीरिकं, मानसिकं, नैतिकं तथा सामाजिकं विकासं सम्यक् दिशानिर्देशं कुर्वन्ति। वैदिकपरम्परायां प्रतिपादिताः षोडशसंस्काराः व्यक्तित्वनिर्माणे विशेषं महत्त्वं वहन्ति। संस्कारैः सह मानवस्य चारित्रिकगुणानां विकासः, आत्मनियन्त्रणस्य वृद्धिः, कर्तव्यबोधस्य जागरणं च साध्यते। आधुनिकसमाजे यत्र मूल्यहासः, नैतिकदुर्बलता, व्यक्तित्वविघटनं च दृश्यते, तत्र संस्काराणां पुनःस्थापनं अत्यावश्यकम्। अयं अध्ययनः संस्कार-व्यक्तित्वयोः परस्परसंबन्धं विश्लेष्य संस्काराणां शैक्षिके तथा सामाजिके क्षेत्रे उपादेयतां प्रतिपादयति। अध्ययनस्य निष्कर्षेण स्पष्टीभवति यत् सुदृढसंस्काराः एव सशक्तव्यक्तित्वनिर्माणस्य मूलाधारः सन्ति।

मुख्यशब्दाः संस्काराः, व्यक्तित्वविकासः, चारित्रिकगुणाः, नैतिकविकासः, भारतीयसंस्कृतिः, शिक्षा, सामाजिकविकासः, मूल्यशिक्षा, चरित्रनिर्माणम्।

I. प्रस्तावना

मानवजीवनं संस्कारैः एव सुव्यवस्थितं भवति। संस्काराः मानवस्य व्यक्तित्वनिर्माणे मूलाधारभूताः तत्त्वानि सन्ति। संस्कारशब्दः “सम् + कृ” धातोः निष्पन्नः, यस्य अर्थः सम्यगाचरणं, शोधनं, परिष्कारः, संस्कृतिं च सूचयति। भारतीयदर्शनपरम्परायां संस्काराणां स्थानं अत्यन्तं गौरवपूर्णं वर्तते। मानवस्य जन्मादारभ्य जीवनपर्यन्तं यावत् यानि कर्माणि, संस्काराः तानि सर्वाणि शारीरिकं, मानसिकं, नैतिकं, सामाजिकं च विकासं निर्देशयन्ति। व्यक्तित्वं न केवलं बाह्यरूपेण निर्मायते, अपितु आन्तरिकगुणैः, संस्कारैः, आचारैः, विचारैः च क्रमशः विकासं प्राप्नोति।

भारतीयसंस्कृतौ षोडशसंस्काराः व्यक्तित्वनिर्माणस्य प्रमुखाधाराः सन्ति। गर्भाधानात् आरभ्य अन्त्येष्टिपर्यन्तं एते संस्काराः मानवजीवनस्य प्रत्येकं सोपानं संस्कृतं कुर्वन्ति। एतेषां संस्काराणां उद्देश्यं न केवलं धार्मिकविधानपालनं, अपि तु मानवस्य चारित्रिकगुणानां, नैतिकमूल्यानां, सामाजिककर्तव्यबोधस्य, आत्मनियन्त्रणस्य च विकासः अस्ति। संस्कारैः सह मानवः स्वकर्तव्यं, उत्तरदायित्वं, परोपकारभावं, सत्यनिष्ठां, शीलसम्पन्नतां च आत्मसात् करोति।

वर्तमानसमाजे यत्र भौतिकवादः, उपभोक्तावादः, नैतिकदुर्बलता, सामाजिकविघटनं च द्रुतगत्या वर्धन्ते, तत्र संस्काराणां आवश्यकता नितरां अनुभूयते। आधुनिकशिक्षापद्धत्यां अपि व्यक्तित्वविकासः मुख्यलक्ष्यरूपेण स्वीकृतः, किन्तु केवलं बौद्धिकविकासेन पूर्णव्यक्तित्वनिर्माणं न सम्भवति। संस्कारैः विना व्यक्तित्वं अधूरमेव भवति। संस्काराः मानवजीवनस्य अन्तःकरणे गहनरूपेण प्रतिष्ठिताः सन्ति, येन विचारः, व्यवहारः, निर्णयः, आचरणं च सम्यग्दिशां प्राप्नोति।

संस्काराणां प्रभावः बाल्यावस्थायां एव प्रारभ्यते। कुटुम्बं, समाजः, शिक्षासंस्था च संस्कारसंप्रेषणस्य मुख्यकेन्द्राणि सन्ति। मातापितरौ, आचार्याः, गुरवः च बालकस्य व्यक्तित्वे संस्कारबीजानि रोपयन्ति। तेषां संस्कारबीजानां विकासेन बालकः क्रमशः सुसंस्कृतः नागरिकः भवति। संस्कारैः सह मानवः आत्मनियन्त्रणं, धैर्यं, सहिष्णुतां, करुणां, अनुशासनं, विनयं च आत्मसात् करोति, ये सर्वे गुणाः व्यक्तित्वस्य मेरुदण्डरूपेण स्थिताः सन्ति।

अस्मिन् सन्दर्भे व्यक्तित्वविकासः केवलं व्यक्तिगतसफलतायाः विषयः न भवति, अपि तु सामाजिकसन्तुलनस्य, राष्ट्रविकासस्य च आधारः भवति। सुसंस्कृतव्यक्तित्वेन युक्ताः नागरिकाः एव सुदृढं समाजं निर्मातुं शक्नुवन्ति। अतः संस्काराणां संरक्षणं, संवर्धनं, शिक्षणं च अत्यावश्यकम्। संस्कारविहीनं शिक्षणं समाजे केवलं कुशलकर्मचारिणः उत्पादयति, किन्तु सुसंस्कृतमानवान् न।

अयं शोधः संस्काराणां व्यक्तित्वविकासे योगदानं विश्लेषणात्मकदृष्ट्या अध्ययनं करोति। संस्कार-व्यक्तित्वयोः परस्परसंबन्धः कथं मानवजीवनस्य सर्वाङ्गीणविकासं साधयति इति अस्य अध्ययनस्य मुख्यविषयः अस्ति। अयं शोधः न केवलं शास्त्रीयसिद्धान्तानां विवेचनं

करोति, अपि तु आधुनिकसमाजे तेषां व्यावहारिकोपयोगितामपि स्पष्टीकरोति। संस्काराः मानवस्य चरित्रनिर्माणे, नैतिकसंरक्षणे, सामाजिकसौहार्दे च केन्द्रीयभूमिकां वहन्ति, इति अस्य अध्ययनस्य मूलतत्त्वम् अस्ति।

II. संस्कारसंकल्पना

संस्कारशब्दः भारतीयदर्शनस्य तथा सांस्कृतिकपरम्परायाः एकं अत्यन्तं महत्वपूर्णं तत्त्वम् अस्ति। “सम्-कृ” इति धातुसंयोगात् संस्कारशब्दः निष्पन्नः, यस्य अर्थः भवति- सम्यक् कर्तुम्, परिष्कर्तुम्, शुद्धीकर्तुम्, सुसंस्कृतं कर्तुम् इति। संस्काराः मानवजीवनस्य अन्तःकरणे स्थितानां गुणानां परिष्कारकाः सन्ति, येन मनुष्यः पशुत्वात् मानवत्वं, मानवत्वात् दिव्यत्वं च प्राप्तुं समर्थः भवति। अतः संस्काराः केवलं धार्मिककर्मणि न सन्ति, अपि तु मानवस्य व्यक्तित्वनिर्माणस्य मूलाधाराः सन्ति।

भारतीयशास्त्रेषु संस्काराणां विवेचनं व्यापकं दृश्यते। वेदेषु, ब्राह्मणग्रन्थेषु, उपनिषत्सु, स्मृतिषु, पुराणेषु च संस्काराः मानवीयजीवनस्य अनिवार्याः संस्कृतिकारकाः अवयवाः इति प्रतिपादिताः। विशेषतः स्मृतिग्रन्थेषु षोडशसंस्काराणां विस्तृतं वर्णनं प्राप्तम् अस्ति। एते षोडशसंस्काराः गर्भाधानं, पुंसवनं, सीमन्तोन्नयनं, जातकर्म, नामकरणं, निष्क्रमणं, अन्नप्राशनं, चूडाकर्म, कर्णविधः, उपनयनम्, वेदारम्भः, समावर्तनम्, विवाहः, वानप्रस्थः, संन्यासः, अन्त्येष्टिः च इति क्रमशः जीवनस्य प्रत्येकं सोपानं संस्कृतं कुर्वन्ति।

संस्काराणां प्रयोजनं केवलं धार्मिकविधानपालनं न, अपि तु मानवस्य शारीरिकं, मानसिकं, नैतिकं, बौद्धिकं तथा आध्यात्मिकं विकासं साधयितुम् अस्ति। संस्कारैः मानवः स्वजीवने अनुशासनं, संयमं, शुचिता, कर्तव्यनिष्ठा, सत्यप्रियता, सहिष्णुता, करुणा, दया, परोपकारभावं च आत्मसात् करोति। एते गुणाः व्यक्तित्वस्य मेरुदण्डरूपेण वर्तन्ते। संस्कारैः युक्तः मानवः समाजे आदर्शव्यक्तित्वस्य प्रतिमूर्तिः भवति।

संस्काराः व्यक्तित्वस्य सूक्ष्मतले कार्यं कुर्वन्ति। तेन केवलं बाह्याचारान् नियन्त्रयन्ति, अपि तु मानवस्य अन्तर्मनसि स्थितान् विचारान्, भावनान्, प्रवृत्तीन् च संस्कुर्वन्ति। बाल्यावस्थायां रोपिताः संस्काराः आजीवनं मानवस्य व्यवहारं निर्देशयन्ति। यथा बीजानां भूमौ रोपणेन वृक्षः विकसितः भवति, तथैव संस्कारबीजानां मनसि रोपणेन सुदृढं व्यक्तित्वं विकसितं भवति।

आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये अपि संस्काराणां महत्त्वं न्यूनं न भवति। यद्यपि विज्ञानस्य, प्रौद्योगिकीस्य, भौतिकसाधनानां च अभूतपूर्वः विकासः अभवत्, तथापि नैतिकमूल्यानां, चारित्रिकगुणानां, सामाजिकसमरसतायाः च हासः दृश्यते। एतादृशे काले संस्काराः समाजस्य नैतिकसंरक्षणस्य प्रमुखोपायाः सन्ति। संस्कारैः युक्तशिक्षा एव पूर्णमानवनिर्माणे समर्था भवति।

अतः संस्कारसंकल्पना केवलं प्राचीनपरम्परासम्बद्धा न, अपि तु सर्वकालिकं, सार्वभौमिकं च तत्त्वम् अस्ति। संस्काराः मानवजीवनस्य संस्कृतिकसौन्दर्यं वर्धयन्ति, व्यक्तित्वस्य परिष्कारं कुर्वन्ति, समाजे सौहार्दं, शान्तिं, स्थैर्यं च स्थापयन्ति। अस्मिन् शोधे संस्कारसंकल्पनायाः एषः विस्तृतः विवेचनः व्यक्तित्वविकासे संस्काराणां केन्द्रीयभूमिकां स्पष्टीकरोति।

III. व्यक्तित्वविकासस्य अवधारणा

व्यक्तित्वम् मानवजीवनस्य केन्द्रीयं तत्त्वम् अस्ति। व्यक्तित्वशब्दः “व्यक्त” धातोः निष्पन्नः, यस्य अर्थः प्रकाशनम्, अभिव्यक्तिः, स्वरूपस्य प्रकटता च इति। व्यक्तित्वं केवलं बाह्यरूपस्य सौन्दर्यं न, अपि तु मानवस्य आन्तरिकगुणानां, विचाराणां, भावनानां, आचाराणां, व्यवहाराणां च समष्टिः अस्ति। अतः व्यक्तित्वविकासः मानवजीवनस्य सर्वाङ्गीणविकासस्य अनिवार्यः भागः भवति।

व्यक्तित्वविकासः क्रमिकप्रक्रिया अस्ति, या जन्मादारभ्य आजीवनं निरन्तरं प्रवर्तते। अस्य विकासे वंशानुक्रमः, परिवेशः, कुटुम्बम्, शिक्षा, समाजः, संस्कृतिः, संस्काराः च महत्त्वपूर्णं योगदानं कुर्वन्ति। किन्तु एतेषां सर्वेषां मध्ये संस्काराणां भूमिका अत्यन्तं प्रमुखा वर्तते। संस्कारैः मानवः केवलं व्यवहारकुशलः न भवति, अपि तु चारित्रिकगुणसम्पन्नः, नैतिकमूल्ययुक्तः, सामाजिकदायित्वबोधयुक्तः च भवति।

व्यक्तित्वस्य मुख्यतत्त्वानि शारीरिकविकासः, मानसिकविकासः, बौद्धिकविकासः, भावात्मकविकासः, नैतिकविकासः तथा सामाजिकविकासः इति क्रमशः स्वीकृतानि। एतेषु सर्वेषु क्षेत्रेषु व्यक्तित्वविकासः संस्कारैः एव सुस्थिरः भवति। शारीरिकस्वास्थ्यं, मानसिकस्थैर्यं, भावनासन्तुलनं, विवेकबुद्धिः, आत्मसंयमः, कर्तव्यनिष्ठा, सामाजिकसमन्वयः - एते सर्वे गुणाः संस्काराधारितव्यक्तित्वस्य लक्षणानि सन्ति।

शैशवावस्थायां एव व्यक्तित्वविकासस्य बीजानि रोप्यन्ते। बालकस्य प्रथमगुरवः मातापितरौ भवतः। तयोः आचारः, व्यवहारः, वाणी, चिन्तनं च बालकस्य व्यक्तित्वे संस्काररूपेण स्थिरीभवति। ततः विद्यालयः, गुरुजनाः, समाजः च बालकस्य व्यक्तित्वे संस्काराणां परिपोषणं कुर्वन्ति। एतादृशे वातावरणे विकसितः बालकः अनुशासनप्रियः, सत्यनिष्ठः, सहिष्णुः, सेवाभावी, कर्तव्यपरायणः च भवति।

व्यक्तित्वविकासः केवलं आत्मोन्नतयै न, अपि तु समाजोन्नतयै अपि अत्यावश्यकः अस्ति। यथा सुदृढव्यक्तित्वयुक्तः नागरिकः सुदृढराष्ट्रनिर्माणे सहायकः भवति। अतः शिक्षाव्यवस्थायां व्यक्तित्वविकासः प्रमुखलक्ष्यरूपेण स्वीकरणीयः। परन्तु व्यक्तित्वविकासः केवलं पाठ्यपुस्तकैः, परीक्षाभिः, प्रमाणपत्रैः च साध्यः न भवति। तस्य मूलं संस्काराः एव सन्ति।

वर्तमानकाले यत्र भौतिकसाधनानां अत्यधिकः विकासः, तथापि मानसिकतनावः, असहिष्णुता, स्वार्थपरता, नैतिकविस्मरणं च वर्धते। एतादृशे काले संस्काराधारितव्यक्तित्वविकासः समाजस्य सर्वाङ्गीणसमाधानस्य उपायः अस्ति। संस्कारैः युक्तः मानवः आत्मनियन्तितः, धैर्यशीलः, करुणामयः, विवेकयुक्तः, समाजहितैषी च भवति।

अतः व्यक्तित्वविकासस्य अवधारणा संस्कारविहीना न सम्भवति। संस्काराः व्यक्तित्वस्य अन्तःकरणे गहनरूपेण स्थित्वा मानवजीवनं सुसंस्कृतं कुर्वन्ति। संस्काराधारितव्यक्तित्वं एव आदर्शव्यक्तित्वम् इति निष्कर्षः स्पष्टः भवति।

IV. व्यक्तित्वविकासे संस्काराणां भूमिका

मानवव्यक्तित्वस्य विकासे संस्काराणां भूमिका अत्यन्तं महत्त्वपूर्णा वर्तते। संस्काराः व्यक्तित्वस्य बाह्याभ्यन्तरयोः उभययोः स्तरयोः कार्यं कुर्वन्ति। यत्र एकतः ते मानवस्य व्यवहारं, आचारं, सामाजिकसम्बन्धान् नियन्त्रयन्ति, तत्र अन्यतः मानवस्य अन्तःकरणे स्थितान् विचारान्, भावनान्, प्रवृत्तीन् च संस्कुर्वन्ति। अतः व्यक्तित्वविकासे संस्काराः आधारस्तम्भरूपेण स्थिताः सन्ति।

शारीरिकविकासे संस्काराणां योगदानं स्पष्टं दृश्यते। प्राचीनभारतीयपरम्परायां अन्नप्राशनं, चूडाकर्म, उपनयनम् इत्यादयः संस्काराः शारीरिकशुद्धेः, स्वास्थ्यसंरक्षणस्य, संयमितजीवनशैलीस्य च बोधं जनयन्ति। एते संस्काराः बालकं नियमितजीवनस्य, स्वच्छतायाः, शारीरिकसंयमस्य च अभ्यासे प्रवर्तयन्ति, येन शारीरिकस्वास्थ्यं सुदृढं भवति। शारीरिकस्वास्थ्यं तु व्यक्तित्वस्य प्रथमाधारः अस्ति।

मानसिकविकासे संस्काराणां भूमिका अधिका गहनतरा वर्तते। संस्कारैः मानवस्य मनसि स्थैर्यं, एकाग्रता, आत्मनियन्त्रणं, धैर्यं च विकासं प्राप्नोति। उपनयनसंस्कारः विशेषतः ब्रह्मचर्यस्य, संयमस्य, विद्याभ्यासस्य च महत्त्वं प्रतिपादयति। एते संस्काराः मानवस्य चिन्तनप्रणालीं शुद्धां कुर्वन्ति तथा विवेकबुद्धेः विकासं साधयन्ति। मानसिकसंयमः विना व्यक्तित्वं असन्तुलितमेव भवति।

नैतिकविकासे संस्काराणां योगदानं सर्वाधिकं दृश्यते। सत्यं, अहिंसा, शुचिता, करुणा, दया, कर्तव्यनिष्ठा इत्यादयः नैतिकगुणाः संस्कारैः एव मानवस्य व्यक्तित्वे प्रतिष्ठिताः भवन्ति। विवाहसंस्कारः पारिवारिकदायित्वबोधं, परस्परसमर्पणभावं, सामाजिककर्तव्यं च शिक्षयति। एते गुणाः व्यक्तित्वं नैतिकदृष्ट्या सुदृढं कुर्वन्ति।

सामाजिकविकासे अपि संस्काराणां महत्त्वं न्यूनं न भवति। संस्कारैः मानवः समाजस्य नियमपालनं, अनुशासनं, सहकार्यभावं, सामाजिकसमरसतां च आत्मसात् करोति। संस्काराधारितव्यक्तित्वयुक्तः मानवः समाजे आदर्शनागरिकः भवति। सः स्वहितं समाजहितेन सह समन्वयितुं जानाति। एतादृशः व्यक्तिः सामाजिकसंघर्षान् न्यूनयितुं समर्थः भवति।

चारित्रिकगुणनिर्माणे संस्काराणां भूमिका अत्यन्तं महत्त्वपूर्णा अस्ति। चरित्रं व्यक्तित्वस्य आत्मा इव वर्तते। संस्कारैः मानवस्य चरित्रे दृढता दिश्यते। सत्यनिष्ठा, शीलशीलता, विनयः, संयमः, सहिष्णुता, त्यागभावः इत्यादयः गुणाः संस्कारसम्पन्नव्यक्तित्वस्य लक्षणानि सन्ति। एते गुणाः मानवजीवनस्य प्रत्येकसोपाने मार्गदर्शकाः भवन्ति।

आधुनिकसमाजे यत्र व्यक्तित्वविघटनं, नैतिकहासः, सामाजिकअसन्तुलनं च दृश्यते, तत्र संस्काराणां भूमिका अधिका प्रासंगिकी भवति। केवलं भौतिकसफलता व्यक्तित्वविकासस्य मापदण्डः न भवितुमर्हति। संस्कारैः विना व्यक्तित्वं दिशाहीनं भवति। अतः संस्काराधारितव्यक्तित्वविकासः एव सुदृढसमाजस्य, स्थिरराष्ट्रस्य च निर्माणे सहायकः भवति।

अतः स्पष्टं भवति यत् संस्काराः व्यक्तित्वविकासस्य मूलाधाराः सन्ति। संस्कारैः मानवः आत्मविकासस्य, समाजविकासस्य, राष्ट्रविकासस्य च योग्यः भवति। व्यक्तित्वविकासे संस्काराणां योगदानं सर्वकालं, सार्वभौमिकं च इति निष्कर्षः प्रतिपाद्यते।

V. आधुनिकशिक्षायां संस्काराणां प्रासंगिकता

आधुनिकयुगे शिक्षा मानवजीवनस्य सर्वाधिकप्रभावशाली साधनं मन्यते। शिक्षया एव मानवस्य बौद्धिकविकासः, व्यावसायिकक्षमता, सामाजिकस्थितिः च संवर्धते। तथापि केवलं बौद्धिकप्रगतिरेव मानवजीवनस्य परमलक्ष्यं न भवति। व्यक्तित्वस्य सर्वाङ्गीणविकासः एव शिक्षायाः मुख्यं प्रयोजनम् अस्ति। अयं सर्वाङ्गीणविकासः संस्कारैः विना न सम्भवति। अतः आधुनिकशिक्षायां संस्काराणां प्रासंगिकता अत्यन्तं महत्त्वपूर्णा वर्तते।

वर्तमानसमाजे तीव्रगत्या प्रौद्योगिकीविकासः, वैश्वीकरणस्य प्रभावः, उपभोक्तावादस्य विस्तारः च दृश्यते। एतेषां कारणात् मानवीयमूल्यानां क्षयः, नैतिकदुर्बलता, सामाजिकविघटनं च अभिवर्धते। बालकेषु अनुशासनाभावः, असहिष्णुता, आत्मकेन्द्रितवृत्तिः, आक्रोशः, तनावः च अधिकाधिकं दृश्यते। एतादृशे परिस्थितौ शिक्षायाः कर्तव्यं केवलं ज्ञानप्रदानं न, अपि तु संस्कारसंवर्धनमपि भवति।

संस्काराः शिक्षायाः आत्मा इव सन्ति। संस्कारैः सह शिक्षां प्राप्तः विद्यार्थी केवलं कुशलः कर्मकर्ता न भवति, अपि तु सुसंस्कृतः नागरिकः भवति। विद्यालयः आधुनिकसमाजस्य संस्कारकेन्द्ररूपेण स्थितः भवेत्। अत्र बालकाः केवलं विषयज्ञानं न प्राप्नुवन्ति, अपि तु अनुशासनं, सहकार्यभावं, कर्तव्यबोधं, नैतिकतां, करुणां, सत्यप्रियतां च आत्मसात् कुर्वन्ति। एते गुणाः संस्काराधारितशिक्षया एव सम्भवन्ति।

आधुनिकशिक्षायां मूल्यशिक्षायाः आवश्यकता नितरां अनुभूयते। मूल्यशिक्षा वस्तुतः संस्कारशिक्षा एव अस्ति। पाठ्यक्रमेषु संस्कारसम्बद्धविषयाणां समावेशः, जीवनमूल्येषु आधारितशिक्षा, योग ध्यानाभ्यासः, सेवा कार्यक्रमाः, सांस्कृतिकगतिविधयः - एते सर्वे संस्कारसंवर्धनस्य प्रभावशालिनः साधनानि सन्ति। एतेन विद्यार्थी आत्मसंयमं, सहिष्णुतां, सामाजिकदायित्वं च विकसितुं समर्थाः भवन्ति।

आचार्यस्य भूमिकाऽत्र अत्यन्तं महत्त्वपूर्णा वर्तते। आचार्यः केवलं विषयविशेषज्ञः न, अपि तु आदर्शजीवनस्य प्रतिमूर्तिः भवेत्। आचार्यस्य आचारः, व्यवहारः, वाणी, जीवनशैली च विद्यार्थिनां व्यक्तित्वे संस्काररूपेण स्थापिताः भवन्ति। अतः आधुनिकशिक्षायां आचार्याणां संस्कारसम्पन्नता अनिवार्या अस्ति।

कुटुम्बस्य योगदानमपि अविस्मरणीयम्। विद्यालये दत्ताः संस्काराः गृहजीवनेन सह सुदृढाः भवन्ति। यदि कुटुम्बे नैतिकमूल्यानां, अनुशासनस्य, पारिवारिकसंस्काराणां संरक्षणं न भवति, तर्हि शिक्षालये दत्ताः संस्काराः अपूर्णाः एव स्युः। अतः आधुनिकशिक्षाव्यवस्थायां कुटुम्ब-विद्यालय-समाजयोः समन्वयः आवश्यकः।

वर्तमानकाले अनेकाः शिक्षासंस्थाः केवलं रोजगारोन्मुखशिक्षां प्रदान्ति। ताः विद्यार्थिनां बौद्धिकक्षमतां वर्धयन्ति, किन्तु चारित्रिकदृष्ट्या सुदृढान् नागरिकान् निर्मातुं न समर्थाः भवन्ति। परिणामतः समाजे भ्रष्टाचारः, अनैतिकव्यवहारः, हिंसा, असहिष्णुता च वर्धते। एतादृशस्य संकटस्य समाधानं संस्काराधारितशिक्षया एव सम्भवति।

संस्कारसम्पन्नशिक्षा राष्ट्रनिर्माणस्य सुदृढाधारः भवति। यदा शिक्षिताः नागरिकाः नैतिकदृष्ट्या सुदृढाः भवन्ति, तदा एव राष्ट्रस्य प्रगतिः स्थिरा भवति। अतः आधुनिकशिक्षायां संस्काराणां प्रासंगिकता केवलं शैक्षिकविषयः न, अपि तु राष्ट्रियआवश्यकता अपि अस्ति।

अन्ततः वक्तुं शक्यते यत् आधुनिकशिक्षायां संस्काराणां समावेशः अनिवार्यः अस्ति। संस्कारविहीना शिक्षा दिशाहीनं व्यक्तित्वं निर्माति, संस्कारसम्पन्ना शिक्षा तु आदर्शमानवं निर्माति। एष एव आधुनिकशिक्षायाः परमलक्ष्यः इति निष्कर्षः।

VI. विश्लेषणात्मकविवेचनम्

अधुना पर्यन्तं प्रस्तुतस्य अध्ययनस्य आधारे स्पष्टं भवति यत् संस्काराः मानवजीवनस्य सर्वाङ्गीणविकासस्य मूलाधाराः सन्ति। व्यक्तित्वविकासः केवलं बाह्यशिक्षया न साध्यते, अपि तु संस्काराणां सुदृढाधारेण एव साकारः भवति। अनेन शोधेन प्रमाणितं यत् संस्काराः व्यक्तित्वस्य शारीरिकं, मानसिकं, नैतिकं, सामाजिकं, चारित्रिकं च विकासं सम्यक् प्रकारेण साधयन्ति।

विश्लेषणात्मकदृष्ट्या पश्यामः चेत् आधुनिकसमाजे व्यक्तित्वविघटनस्य प्रमुखं कारणं संस्कारहासः एव अस्ति। यत्र संस्काराः दुर्बलाः भवन्ति, तत्र मानवस्य विचाराः असन्तुलिताः भवन्ति, व्यवहारः अनैतिकः भवति, समाजः च विघटते। यत्र तु संस्काराः सुदृढाः भवन्ति, तत्र व्यक्तित्वं स्थिरं, संयमितं, नैतिकं, उत्तरदायित्वपूर्णं च भवति। एतत् न केवलं सिद्धान्ततः, अपि तु व्यवहारतः अपि स्पष्टं दृश्यते।

संस्काराधारितव्यक्तित्वविकासः समाजस्य नैतिकसंरक्षणस्य प्रमुखः उपायः अस्ति। आधुनिकशिक्षाव्यवस्थायां संस्काराणां उपेक्षा महती समस्या अभवत्। विद्यालयाः ज्ञानकेन्द्राणि सन्ति, किन्तु संस्कारकेन्द्राणि भवन्तु इति अपेक्षा पूर्णतया न पूर्यते। अनेन कारणेन समाजे बौद्धिकसमृद्धिः वर्धते, किन्तु चारित्रिकदरिद्रता अपि सहसा वर्धते। एतत् सामाजिकसन्तुलनस्य घोरं संकटम् अस्ति।

अस्य शोधस्य प्रमुखः विश्लेषणात्मकनिष्कर्षः अयं यत् व्यक्तित्वविकासस्य स्थायित्वं संस्कारैः एव सुनिश्चितं भवति। संस्काराः न केवलं व्यवहारनियन्त्रणस्य साधनानि सन्ति, अपि तु मानवस्य अन्तःकरणे स्थितानां प्रवृत्तीनां शोधनस्य साधनानि अपि सन्ति। अतः संस्काराः व्यक्तित्वस्य आन्तरिकसंरचनां परिवर्तयन्ति।

VII. उपसंहार

अस्य शोधस्य निष्कर्षरूपेण स्पष्टं वक्तुं शक्यते यत् संस्काराः मानवव्यक्तित्वनिर्माणस्य मेरुदण्डरूपेण स्थिताः सन्ति। व्यक्तित्वविकासः केवलं आधुनिकशिक्षया, प्रौद्योगिकीया, बौद्धिकप्रशिक्षणेन च न सम्भवति। तस्य मूलं संस्काराः एव सन्ति। संस्कारैः विना व्यक्तित्वं दिशाहीनं, असन्तुलितं, नैतिकहीनं च भवति।

संस्काराः मानवजीवनं सुसंस्कृतं कुर्वन्ति। ते मानवस्य जीवनदिशां निर्दिशन्ति, चरित्रं निर्माति, नैतिकबलं प्रददति, समाजे सौहार्दं स्थापयन्ति, राष्ट्रनिर्माणे च योगदानं कुर्वन्ति। अतः संस्काराधारितव्यक्तित्वविकासः एव आदर्शमानवनिर्माणस्य आधारः इति निष्कर्षः सर्वथा स्वीकार्यः। अतः आधुनिकशिक्षायां, कुटुम्बव्यवस्थायां, सामाजिकसंरचनायां च संस्कारसंरक्षणं, संस्कारसंवर्धनं, संस्कारशिक्षा च अनिवार्यतया स्वीकरणीयम्। एतादृशः प्रयासः एव उज्ज्वलभविष्यस्य, सुदृढसमाजस्य, स्थिरराष्ट्रस्य च निर्माणे समर्थः भविष्यति।

सन्दर्भा

१. अल्तेकरः, अ.स. (१९९९) प्राचीनभारते शिक्षाव्यवस्था, मोतीलालबनारसीदासः।
२. आष्ट्रे, वा.सु. (२००३) संस्कृतहिन्दीशब्दकोशः, मोतीलालबनारसीदासः।
३. उपनिषदः (२००१) मुख्योपनिषदः, गीताप्रेसः।
४. काणेः, पा.वि. (१९७४) धर्मशास्त्रेतिहासः (खण्डः द्वितीयः), भाण्डारकरपूर्वियसंशोधनसंस्था।
५. गोण्डः, ज. (१९७७) वैदिकसंस्काराः, मोतीलालबनारसीदासः।
६. चट्टोपाध्यायः, स. (२०००) भारतीयदर्शनपरिचयः, कल्याणीप्रकाशनम्।
७. त्रिपाठीः, रा. (२००५) संस्कृतिसिद्धान्ताः, राजकमलप्रकाशनम्।
८. दयानन्दसरस्वती, स्वामी (१९९५) सत्यार्थप्रकाशः, वेदप्रचारिणीसभा।
९. पाण्डेयः, ग.च. (२०००) भारतीयसंस्कृतिः तथा सभ्यता, लोकभारतीप्रकाशनम्।
१०. भट्टः, म.रा. (२००५) भारतीयसंस्कृतिः, चौखम्भाविद्याभवनम्।
११. मनुः (२००२) मनुस्मृतिः, गीताप्रेसः।
१२. मिश्रः, प. (२००१) संस्कारप्रकाशः, चौखम्भासंस्कृतसंस्थानम्।
१३. मुखर्जीः, रा. (१९९८) भारतीयदर्शनम्, चौखम्भाप्रकाशनम्।
१४. राधाकृष्णनः, स. (१९९७) भारतीयदर्शनम् (खण्डः प्रथमः), जॉर्जएलेनअन्विनप्रकाशनम्।
१५. विद्यालङ्कारः, रा. (२००१) संस्कृतशिक्षाविकासः, हरियाणासाहित्यअकादमी।
१६. विवेकानन्दः, स्वामी (२००७) विवेकानन्दवाङ्मयम् (खण्डः चतुर्थः), अद्वैताश्रमः।
१७. शर्मा, रा.ना. (२००४) शिक्षादर्शनम्, सुरजीतप्रकाशनम्।
१८. शास्त्री, ह. (२००२) संस्कारपद्धतिः, चौखम्भाविद्याभवनम्।
१९. शुक्लः, रा. (२००३) भारतीयमूल्यपरम्परा, चौखम्भाप्रकाशनम्।
२०. वैदिकसाहित्यसमितिः (१९९६) वेदाङ्गानि तथा संस्काराः, भारतीयविद्याभवनम्।
२१. याज्ञवल्क्यः (१९९८) याज्ञवल्क्यस्मृतिः, चौखम्भासंस्कृतसंस्थानम्।

International Journal of Advanced Research in Education and Technology

ISSN: 2394-2975

Impact Factor: 7.394